

Інтернаціоналу, що мав би об'єднати всі робітничі спортивні товариства світу. Він перебував у стані перманентної конфронтації не лише з «буржуазними», а й з соціал-демократичними спортивними організаціями: усе перше пореволюційне десятиліття пройшло на фоні протистояння між соціал-демократами та комуністами. Червоний Спортінтерн, граючи на протиріччях у середовищі соціалістичних партій Європи, прагнув розколоти міжнародний робітничий спортивний рух і повністю підпорядкувати його собі. У такий спосіб СРСР поривався використати спортивні змагання для поширення комуністичних ідей у світі. Як данина цій боротьбі – «спорт» диференціюється в радянському дискурсі на «пролетарський» і «буржуазний»; він може бути «червоним» і «жовтим», «контрреволюційним», «пацифістським», «дрібнобуржуазним», «реформістським»; влада все ще з острахом дивиться на нього. Попри всі зусилля вищого керівництва СРСР вплив Червоного Спортінтерну на спортивне життя у світі був незначним, а тому покладені на інституцію ідеологічні функції не виправдали очікувань. Відтак, його офіційну діяльність було припинено в 1937 р., а деяких очільників репресовано. Радянська влада розпочала пошук інших шляхів для реалізації своїх пропагандистських цілей.

Джерела та література

1. Бажанов Б. Допустимы ли наши состязания с буржуазными спортсменами / Б. Бажанов // Известия физической культуры – М, 1925. – № 18. – С.2-5
2. Васильев А.А. Зарождение и развитие международных связей советского спорта в 1920-е гг.: дис. ... кандидата ист. наук: 07.00.02/ Васильев Александр Александрович. – Саратов, 2001. – 209 с
3. Рейснер Ф. Куда лежит наш путь / Ф. Рейснер. // Известия физической культуры – Москва, 1925. – № 10. – С.2-3
4. Тимошенко Ю.О. Фізична культура в умовах становлення радянської тоталітарної культури (1920-ті рр.) / Ю. О. Тимошенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 20. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2012. – С. 92-97
5. «Фізична культура» – Харків, 1931. – 6 лютого
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі – ЦДАГОУ). –Ф.1. Оп.20. Спр.2010. «Переписка с Наркомпросом УСССР, СНК УССР, ВУЦИК, ВУСПС, ЦК ЛКСМУ, докладные записки Наркомпроса УСССР о выполнении постановлений ЦК КП(б)У, оказании материальной помощи студентам, обучающимся в высших учебных заведениях в Германии. В деле имеется справка об украинских студенческих организациях за границей». – (5.08.1925 – 8.01.1926) – 167 аркушів
7. ЦДАГОУ – Ф.7.Оп.1.Спр.195. «Резолюции, тезисы, воззвания расширенного пленума исполкома Красного спортивного Интернационала и другие материалы». – (17.05.1926 – 5.08.1926). – 126 аркушів
8. ЦДАГОУ – Ф.7.Оп.1.Спр.290. «Доклад советской делегации Красного спортивного Интернационала на физкультурном совещании при ЦК ВЛКСМ и план мероприятий по проведению кампании Красного спортивного Интернационала». – (24.02.1927 – 2.04.1927) – аркуші
9. ЦДАГОУ – Ф.269.Оп.1.Спр.993. «Постанови засідань старшини товариства «Січ» у Подєбрадах (ЧСР) від 6 жовтня 1926 р.; 20 квітня і 26 травня 1927 р.; звернення старшини від 28 червня 1927 р. «Всім січовикам до відома», розподіл функцій старшини товариства «Січ»; оголошення старшини «Січ» з питань діяльності і прийому нових членів; кошторис витрат українських «Січей» і «Лугів» на П-й Чехословацькій Робітничій Олімпіаді 1927 р. Копії статутів західноукраїнських товариств «Луг-Батько» і «Крайовий Луг»; довідково-інформаційні матеріали про П-у Чехословацьку Робітничу Олімпіаду 1927 р., про січовий рух. Лист засновників товариства «Крайовий Луг у Львові» до польського Міністерства внутрішніх справ з протестом проти заборони Львівським воєводським урядом діяльності товариства. Програми П-ої Чехословацької Робітничої Олімпіади. Фото листівки з програмами «Січ» на олімпіаді в Празі». – (6.10.1926 – 19.07.1927) – 54 аркуші
10. ЦДАГОУ – Ф.269.Оп.1.Спр.994. «Протоколи загальних зборів (25 квітня і 16 жовтня 1926 р.), VI (III) надзвичайних загальних зборів товариства «Січ» 2 січня 1927 р., спільного засідання старшини «Січ» та Управи робітничого руханкового товариства в Подєбрадах 21 квітня 1927 р., засідань старшини Українського січового союзу 11 і 19 липня 1927 р. та матеріали до них (рукописні і машинописні примірники). Списки осіб, присутніх на зборах, сходах і зібраннях товариства «Січ». – (1.01.1926 – 23.10.1927) – 40 аркушів

УДК 94(438+477)“1921/1939”

І. Гураль

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ЕТНОКОНФЕСІЙНІЙ ПОЛІТИЦІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ХОЛМЩИНІ І ПІДЛЯШІ

В статті висвітлено становище православної церкви на Холмщині та Підляшші у міжвоєнний період. Констатовано, що вирішення українського етноконфесійного питання в краї конструювалося під кутом зору інтересів держави. Функціональність етноконфесійного фактору проаналізовано на трьох рівнях: позиції/поведінки влади, міжцерковних відносин та життя православних віруючих.

Ключові слова: Холмщина та Підляшшя, етноконфесійна політика, православна церква, неоунія, римо-католицизм, ревіндикація.

The article highlights the Orthodox church in Kholmshchyna and Podlasie in the interwar period. Ascertained that the solution of ethnic issues in the Ukrainian land konstruyvalosya the point of view of state interests. Functionality of ethnic factors analyzed at three levels: position/behavior of the authorities, intergovernmental relations and the life of Orthodox believers.

Key words: Kholmshchyna and Podlasie, ethnic politics, the Orthodox Church, neouniya, Roman Catholicism, revindykatsiya.

Зважаючи на дискусію про доцільність/недоцільність рівного відношення до всіх зареєстрованих релігійних об'єднань в Україні, яка дедалі виразніше артикулюється у різних форматах обговорення проблеми вирішення державно-церковних відносин у площині захисту національних інтересів, запропонована для дослідження тема є актуальною. Практичне значення її цілком очевидне, якщо розглядати етноконфесійну політику Другої Речі Посполитої не тільки з точки зору додаткового засобу асиміляції етнічних меншин, що загалом характерно для української історичної науки, але й з метою вивчення досвіду нації-державотворення.

У цьому зв'язку досліджувана проблема становить значний науковий інтерес, оскільки окреслює передусім теоретичну продуктивність вивчення компонентів етноконфесійної політики польської влади стосовно української національної меншини. Крім того, концепція осмислення цих суспільно-релігійних змін, які відбулись на Холмщині і Підляшші впродовж 1920 – 1930-х рр., з урахуванням польських державних інтересів, з одного боку, а з іншого – різних західних теорій (наприклад, «уявних спільнот» Б.Андерсона) та вітчизняних етнополітичних студій обумовлює вивчення або поглиблення змісту вже здійснених історико-релігійнознавчих досліджень.

У працях сучасних українських науковців, зокрема Ю.Макара, Б.Гудя, Н.Стоколос, Р.Скакуна та ін., заходи польської влади та ініціативи Римо-католицької церкви у реалізації проектів автокефалії православної церкви, неоунії, ревіндикації, «польського православ'я» більшою чи меншою мірою висвітлені, але загалом в контексті подій східних воєводств держави, натомість специфіка

Холмщини і Підляшшя окремо не відображена. Тому завдання статті власне продиктоване необхідністю виокремити та розкрити особливості суспільно-релігійного життя цього краю.

У вирішенні проблеми православної церкви польська влада на початку 1920-х рр. розв'язала відразу два принципово важливих питання: утвердила незалежність церкви від РПЦ і взяла її під державний контроль. Ці питання досліджені, тому констатуємо лише основні факти. Насамперед доцільно зазначити, що уряд новоствореної Другої Речі Посполитої (Речіпосполитої Польської) проводив політику щодо здобуття автокефалії та підпорядкування державній владі всього церковного апарату (перш за все, єпископату), а також матеріальної бази православної церкви з метою унеможливити розвиток будь-яких антипольських чи проросійських проявів у православному середовищі. Адже, значна частина впливового духовенства (деякі єпископи, протоіереї, настоятелі монастирів) не приховувала проросійських настроїв, не полишала надії на відновлення «єдиної і неділимої Росії».

Соціальну базу таких настроїв складали представники російської еміграції (цивільної і військової), рештки колишнього царського чиновництва, окремі групи парафіян українського походження, які перебували під впливом пропаганди Російського національного союзу (РНС) та церковної преси на зразок офіційного органу «Воскресное чтение» [2, с. 100 – 104]. На Холмщині та Підляшші проросійських радикальних елементів нараховувалося не більше 2 тис. осіб, але цей прошарок разом з українською національною меншиною належав до дражливих внутрішніх питань держави. Для організації управління православною церквою польський уряд запросив з еміграції (Італії) архієпископа Юрія Ярошевича. Після вдало проведених переговорів, за посередництва польського представника у Москві Т.Філіповича між урядом Польщі та патріархом Тихоном, останній висвятив архієпископа Юрія Ярошевича на митрополита і дав згоду на призначення його екзархом православної церкви в Польщі. Екзархат, що набув чинності від 29 вересня 1921 р., польський уряд розглядав як перехідну форму до автокефалії.

На соборі єпископів 28 – 30 січня 1922 р. було ухвалено «Тимчасові правила про відношення уряду Речіпосполитої Польської до православної церкви в Польщі» (розроблені Міністерством визнань релігійних і освіти публічної), які визначали державний статус церкви. Цей документ, оформлений як розпорядження міністра А.Поніковського, попри його правові колізії, регулював державно-церковні відносини до 1938 р. «Тимчасові правила» встановлювали синодально-консисторський устрій православної церкви під керівництвом Синоду у складі єпископів Варшавсько-Холмської, Віленської, Поліської, Гродненської і Волинської єпархій. Кандидатурою на вищі церковні посади, переміщення (візитації) єпископів, призначення священників на парафії узгоджувалися з митрополитом і державними органами (міністерством, воеводством, староством). Члени консисторії, єпископи та священники перебували на державному утриманні. «Тимчасові правила» вимагали оформлення офіційних документів та актів громадянського стану державною мовою (останні так звані «метричні книги» нарівні з польським текстом могли подаватись мовою, якою розмовляли парафіяни). Разом з тим, навчання релігії в школах, обов'язкове для учнів православної віри, передбачалося рідною мовою учнів [4, с. 22].

Після арешту більшовиками патріарха Тихона і створення обновленцями у Москві свого Вищого церковного управління, собор єпископів у Варшаві 15 червня 1922 р. ухвалив рішення про автокефальний статус православної церкви в Польщі. За таке рішення проголосували митрополит Юрій Ярошевський, архієпископ Діонісій Валединський та єпископ Олександр Іноземцев. Єпископів Гродненського Володимира і Віленського Єлевферія, які виступили проти автокефалії, на вимогу уряду Синод звільнив від управління єпархіями.

Історик церкви І.Власовський оцінює цей акт як цілком закономірний, оскільки в Польщі «Церква не була відділена від держави» [4, с. 24]. Наступного дня, 16 червня, Синод дозволив використання у богослужінні, проповіді, навчанні дітей рідної мови народів (української, білоруської, польської і чеської мов) за бажанням місцевого населення та схвалення церковного керівництва. Надалі це рішення було доповнене 14 грудня 1922 р. та підтверджене 3 вересня 1924 р. [4, с. 26 – 27].

Після убиства митрополита Юрія Ярошевича колишнім ректором Хомської духовної семінарії, архімандритом Смарагдом (Павлом Лятошконком), 8 лютого 1923 р. православному митрополію в Польщі очолив владика Діонісій Валединський, який продовжив проурядовий курс на зміцнення автокефального статусу церкви. Внаслідок напруженої дипломатичної роботи польського уряду Константинопольський патріарх Григорій VII Томосом від 13 листопада 1924 р. підтвердив (визнав) цей статус церкви з назвою «Автокефальна Православна церква в Польщі». Офіційне проголошення Томосу представником патріарха відбулось 17 вересня 1925 р. у Варшаві у присутності членів уряду, духовенства і мирян, які радо вітали цю подію.

Водночас із утвердженням автокефального статусу церкви Синод з погодження уряду здійснив адміністративно-територіальні зміни церковного устрою, внаслідок яких Холмську православному єпархію у 1922 р. було ліквідовано, а її парафії приєднано до новоствореної митрополічної Варшавсько-Холмської єпархії. За різними даними, згідно дослідження Гжегожа Пеліци, І.Крип'якевича, Меморандуму собору єпископів 20 серпня 1922 р. та ін., напередодні Першої світової війни Холмська православна єпархія мала 22 благочинії, 282 парафії, 5 монастирів (1 чоловічий з двома філіями і 4 жіночих), 313 священників і об'єднувала близько 300 – 330 тис. вірян [6, с. 337]. Станом на середину 1921 р. в межах Люблінського воеводства існувало шість православних благочиній (деканатів): Більський, який охоплював Більський, Константинівський та Радинський повіти і мав парафії в Кобилянках, Славатичах, Заболотті та Носові; Білгорайський, який охоплював однойменний повіт і мав парафії у Бабичах, Кульному, Тарногороді; Володавський, який діяв в межах повіту і мав парафії в Косині, Сосновиці, Угрську і Володаві; Грубешівський, який діяв на території однойменного повіту і мав парафії у Бересті, Черничині, Гостинному, Мажчі, Шиховичах і Тератині; Томашівський, який охоплював Томашівський і Замостський повіти і мав парафії у Чесниках, Городиславичах, Потуржині, Телятині, Томашеві і Тишівцях; Холмський, який охоплював Холмський, Красноставський, Янівський, Любаржівський та Люблінський повіти і мав парафії в Холмі, Бердишах, Любліні, Сичині, Войлевичах, Жмуді і Жулині [6, с. 340].

У 1924 р. митрополит Діонісій домагався від влади дозволу розширити православну мережу на Холмщині і Підляшші за рахунок відкриття недіючих храмів (у 1923 р. православним повернули 39 церков, але 109 зачинених церков ще знаходились у розпорядженні влади) у кількості 92 парафії, 17 філіалів та 2 монастирів: у Яблочині та Турковичах, але успіхи виявились незначними. Станом на 1927 р. православну мережу Холмщини і Підляшшя складала 47 парафії, 3 філіали і 1 монастир; у 1929 р. православні віряни в краї мали 67 діючих церков [10, с. 127 – 129].

Внутрішньоконфесійне життя православних віруючих ускладнювалось зловживаннями різних рівнів адміністративної влади у вирішенні кадрових питань, матеріального забезпечення духовенства, надмірного контролю за їхньою діяльністю тощо. Наприклад, один із чиновників канцелярії гміни Потуржин на Холмщині, характеризуючи кандидатуру на посаду священника, зауважував, що «то людина дуже інтелігентна, винятково енергійна, знана серед місцевого населення... тому може справити позитивне враження із таких причин є небезпечна для польської рації стану» [10, с. 234]. Хоча досить значні суми признавались на потреби церкви (наприклад, на 1931/32 роки – 2117980 злотих), але безпосередньо з бюджету вона їх не отримувала. Навіть невеликі кошти, які виділялись на оплату духовенству, ніде і ніколи вчасно не виплачувались. Платня і кількість осіб, які мали її отримувати, визначалися місцевою адміністрацією з урахуванням лояльності/нелояльності до польської влади або суб'єктивних причин, тому головний тягар утримання парафіяльного духовенства лягав на плечі православного населення. Цілком очевидно, що така залежність православного духовенства (однаково, як від польської влади, так і громади) у більшості випадків мала негативні наслідки різного характеру. Таке становище зумовлювало протестний настрій серед православного, передусім українського, населення, яке дедалі рішучіше на численних народних віче вимагало скликати крайовий собор для розгляду питань внутрішнього устрою церкви, призначення духовенства українського походження, створення незалежного від митрополії церковного комітету, організації церковних братств та ін. [2, с. 108 – 110]. Газета «Українське життя» (№ 5, 1927 р.), яка видавалась у Люблінському воеводстві, закликала духовенство брати провід

православного життя краю у свої руки. На з'їзді представників українського населення Люблінського воєводства, що відбувся з дозволу влади в Холмі у червні 1927 р., була прийнята резолюція: «З'їзд вимагає найшвидшого скликання собору, який є найвищим канонічним і православним органом Православної церкви в Польщі» (Українське життя. – 1927. - №6. – С. 6). Водночас представники Холмщини і Підляшшя брали участь у роботі Луцького з'їзду 5 – 6 червня 1927 р., який ухвалив рішення щодо необхідності демократизації (собороправності) й українізації православного життя в Речіпосполитій Польській. Надалі українські провідні діячі від Холмщини посол С.Хруцький, суддя Рочняк, колишній посол С.Любарський та ін. брали участь у різних нарадах українського церковного руху, де обговорювалися питання скликання собору та вироблення нової редакції Статуту церкви, але до Митрополічної ради, яка розглядала ці питання 1928 – 1929 рр., не входили. Хоча 30 травня 1930 р. президент Речіпосполитої Польської видав декрет на ім'я митрополита Діонісія про скликання собору, але протягом наступних років це питання так і не вирішилося, через зволікання уряду та неузгодженість позицій щодо статутних змін.

У 1929 р. з-поміж вирішення організаційних питань церковного устрою та українізації церковного життя православної спільноти змушена була мобілізувати зусилля на протидію «ревіндикації» (повернення храмів), що розпочалася за ініціативи Римо-католицької церкви низкою судових позовів католицького єпископату проти православних консисторій. Таких позовів надійшло 724, а пізніше кількість ревіндикаційних позовів зростає до 755-ти (на храми, їхнє майно і майже на всі православні монастирі, у тому числі на Почаївську лавру та Яблочинський монастир Холмщини). Серед виданих об'єктів було багато таких, які ніколи не належали католицькій чи греко-католицькій церквам, наприклад, збудовані до запровадження унії [2, с. 109]. За статистичними відомостями адміністрації Люблінського воєводства, до кінця 1930 р. Римо-католицька церква перейняла на Холмщині і Підляшші 144 православні храми, 122 із яких в результаті стихійної ревіндикації католицьким духовенством. Крім того, на Холмщині і Підляшші державна адміністрація розпочала заплановану акцію руйнування «зайвих» церков (передбачалось зруйнувати 97 церков, які залишилися зачиненими) [10, с. 129].

Для обговорення позовних справ відбулася нарада Синоду, на якій прийнято рішення духовним консисторіям не брати окремо участі в судах, а виробити однотайний план правового захисту. Такий план, підготовлений адвокатами, було схвалено на засіданні Синоду 14 грудня 1929 р. Справою оборони православних церков зайнялись також українські та білоруські послы і сенатори, які утворили спеціальну парламентську комісію на чолі з послом С.Хруцьким. Заходи українських церковних діячів підтримував митрополит Андрей Шептицький, котрий у заяві початку 1930 р. наголосив, що греко-католицька церква не буде брати участі у ревіндикації. На захист своїх церков виступило місцеве православне населення. У кожній парафії збирались кошти (по 100 злотих) для оплати адвокатів, відправлялись особливі молебні, запроваджувались пости [7, с. 111]. Серед численних захисних акцій особливо резонансно виявилася справа довкола церкви Св. Параскеви на вул. Оболонській у Холмі, коли після протестів населення її знесення призупинили (остаточно церкву розібрали у 1931 р.) [7, с. 112].

У польській вітчизняній історіографії подаються різні дані щодо кількості зруйнованих і переданих римо-католицькому духовенству православних храмів. Ці розбіжності зумовлені тим, що не вироблено єдиного узгодженого підходу у підрахунках. Наприклад, існують дані по Люблінському воєводству або окремо по Холмщині, по церквах або сакральних об'єктах, по храмах або будівлях і т.п. Автори колективної монографії «Від депортації до депортації...» вказують, що на початку 1933 р. на історичній Холмщині (без Підляшшя) з 260 церков 53 знаходились у користуванні православних, 87 передано римо-католикам, а 23, за польськими джерелами, очевидно з Підляшшям, були розібрані [6, с. 358; 10, с. 129].

Ревіндикація та руйнування церков викликали чи посилювали релігійний антагонізм між православними і католиками, а головне антидержавні (антипольські) настрої серед православного населення, тому Найвищий Суд у Варшаві рішенням від 20 листопада 1933 р. відхилив вимоги римо-католицького єпископа щодо ревіндикації колишніх греко-католицьких церков [7, с. 112].

Певне значення в етноконфесійному процесі на Холмщині і Підляшші відігравала так звана унійна акція («нова унія», «неоунія», «урядова унія», «унія східного обряду» та ін.). Ця ініціатива Римо-католицької церкви чи окремими представниками її єпископату урядом не підтримувались. З іншого боку, польська влада і католицький єпископат були однаково зацікавлені у тому, щоб не допустити розширення впливу Української греко-католицької церкви як церкви національно-українського характеру поза межами Галичини – на землях Волині, Холмщини і Підляшшя, Полісся, Білорусі. На початку 1920-х рр. частина національно свідомої інтелігенції Холмщини схилилася населення до переходу у греко-католицизм.

На початку 1920-х рр. частина старшого покоління ще дотримувалась давніх уніатських звичаїв та обрядів, пам'ятала уніатські богослужіння. У 1921 р. в Люблінському воєводстві, в селах Докудові, Ортелі Княжому та Ортелі Королівському Біла-Підляського повіту лунали заклики до відновлення унії й утворення уніатської парафії [8, с. 208].

Під час Народного з'їзду Холмщини і Підляшшя, який відбувся у Холмі 28 травня 1923 р., посол до сейму Речі Посполитої Польської С.Любарський та доктор В.Ваврисевич переконували православних віруючих, що Галичина з її унією є «національно далеко свідоміша і міцніша, ніж наша православна Холмщина» (Наше життя. – 1923. - № 23. – С. 3) [9, с. 79 – 80]. За візирь служби українському народу сприймалася діяльність митрополита Андрея Шептицького.

Від початку унійної акції (1924 – 1927 рр.) на Холмщині і Підляшші були утворені парафії в Полосках і Старому Бубелі Більського повіту, Тересполі, Заболотті, Докудові й Костомлотах Біла-Підляського повіту, в селі Шостка Розинського повіту [8, с. 209]. Відкриття парафій або богослужіння місійного характеру відбувались переважно в селах де новоунійному духовенству передавались зачинені колишні греко-католицькі церкви. Сприйняття нової унії православним населенням у ряді випадків було неоднозначне, але загалом байдуже. На Велеградському конгресі 1927 р. єпископ Пшездецький інформував, що на повернутих на унію в Польщі сягало ледве 20-ти тисяч – всього 14 діючих парафій і 7 в стадії переходу, які обслуговувалися 25-ма священиками, серед них 16 – колишні православні. Станом на 1929 р. ситуація майже не змінилася; неоунія мала 26 парафій, 25 священиків, 22 церкви і 16504 вірян [7, с. 106].

Невдачі новоунійної акції, за висновками вітчизняних вчених, були зумовлені відсутністю державної підтримки цієї ініціативи Ватикану, незначним ресурсом серед православного населення, почасти штучним навіренням з боку священнослужителів та їхнього підпорядкування польському єпископу, розгортанням українізації православного життя, що послаблювало аргумент національного чинника греко-католицької церкви тощо.

Таким чином, у вирішенні українського питання на Холмщині і Підляшші етноконфесійна політика польської влади здійснювалася у напрямку державного контролю за діяльністю православної церкви в краї та поступового обмеження її матеріальної бази за рахунок ревіндикації. Разом з тим, міра застосування адмінресурсу корелювалася в залежності від потенціалу де-факто і можливого загострення міжконфесійних відносин чи протестних настроїв населення.

Джерела та література

1. Mironowicz E. Białorusini i Ukraińcy w polityce obozu piłsudczykowskiego / E. Mironowicz. — Białystok : Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana, 2007. — 294 s.
2. Papierzyńska-Turek, M. Sprawa ukraińska w drugiej Rzeczypospolitej, 1922-1926 / M. Papierzyńska-Turek. - Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1979. - 390 s.
3. Альошина О. Політика польських народових демократів щодо Православної церкви (20-30-ті рр. XX ст.) / О.А. Альошина // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету Волинського національного університету ім. Лесі Українки. – Луцьк: Вежа, 2008. – Вип. 15. – С. 102 – 106.

4. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. – Т. 4 (XX ст.). – Нью-Йорк – Бавнд-Брук, 1996. – 416 с.
5. Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі 1918 – 1939 рр. / О.Купранець. – Рим, 1974. – 235 с.
6. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947). Дослідження. Спогади. Документи / Юрій Макар, Михайло Горний, Віталій Макар, Анатолій Салюк. – Т. 1: Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. – 880 с.
7. Міненко Т. Православна Церква в Україні під час Другої Світової війни 1939 – 1945 (Волинський період) / о. Тимофій Міненко. – Вінніпег – Львів: Логос, 2000. – Т. 1. – 392 с.
8. Скакун Р. «Нова унія» у Другій Речі Посполитій (1924 – 1939 рр.) / Роман Скакун // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії / за ред. о. Бориса Гудзяка, Ігоря Скочиляса, Олега Турія. – Т. 5. – Львів: Місіонер, 2007. – С. 204 – 247.
9. Степанчук О. Проблема унормування правового статусу православної церкви в 20-30-х роках ХХ століття на Холмщині / Оксана Степанчук // Українознавство: наук. Громад.-політ. Культ.-мист. релігійно-філос. педагогічний журнал. – 2012. - №4. – С. 78 – 83.
10. Яцечко С. Становище православної церкви Холмщини та Південного Підляшшя у 20-х роках ХХ століття / Світлана Яцечко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Рівне, 10 – 11 грудня 2008 р.). – Рівне: РДГУ, 2008. – С. 126 – 130.

УДК 93/94(430)

Т. Кузьма

СПАЛЕННЯ КНИГ В НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ НІМЦІВ

Стаття присвячена одній з трагічних сторінок історії Німеччини – публічному спаленню нацистами книжок, що не відповідали «арійському» духу. На основі двох контрастних пам'яток архітектури Берліну „Бібліотеки спалених книг” та „Сучасного книгодрукування”, аналізуються сучасні підходи німців до формування своєї колективної історичної пам'яті та її подальшої трансформації нащадкам.

Автор висновок, що характерним елементом німецької культури пам'яті в засудженні злочинів націонал-соціалістів є скульптурно-монументальний заклик сучасного суспільства до майбутніх поколінь про пам'ять катастроф, людських жертв і трагедій.

Ключові слова: історична пам'ять, нацизм, образ книги, спалення книжок.

The article deals with one of the most tragic pages in the history of Germany – the public burning of books that did not meet the “Aryan” spirit, by the Nazis. Based on two contrasting architectural monuments of Berlin, The Book burning memorial and Modern Book Printing, current approaches of the Germans to the formation of their collective historical memory and its subsequent transformation for descendants are analysed.

The author concludes that the characteristic element of German culture of memory in condemning the crimes of the National Socialists is sculptural and monumental appeal of modern society to future generations about the memory of the disasters, casualties and tragedies.

Key words: historical memory, Nazism, image of the book, book burning.

Той, хто забуває минуле, приречений на його повторення
проф. Крістоф Маркіус

В міському ландшафті німецької пам'яті не лише у традиційно звичному мистецтвознавчому, але й в історично-культурологічному аспекті особливо вирізняється незвичне архітектурне творіння – Бібліотека спалених книг (Затонула бібліотека) на площі Бебельплатц в Берліні, зведене у пам'ять про подію, що сталася на цьому місці 10 травня 1933 р. – публічне спалення нацистами близько 20 тисяч творів 149 авторів. Даній темі присвячено значну кількість досліджень в німецькій історичній науці. Однак, нам би хотілося не лише звернутися до одного з епізодів нацистської історії – акту книгоспалення, а й проаналізувати, як ця подія інтегрувалася в колективну пам'ять сучасних німців.

Відразу ж, після приходу до влади націонал-соціалістів, питання ідеологічної пропаганди та утвердження партійної концепції було поставлено в розряд першочергових. Ця функція покладалася на новостворене Імперське міністерство народної освіти та пропаганди, яке очолив гауляйтер Берліну Йозеф Геббельс. Важлива місія в просвітницькій кампанії покладалася на Німецький студентський союз та молодіжну організацію Гітлерюгенд, які мали поширити в університетах «Дванадцять тез проти негерманського духу». Ці положення закликали до „очищення” національної мови та літератури, протестували проти „єврейського духу розкладання” (до прикладу, п. 4 зазначав: „Наш найнебезпечніший ворог - євреї, і той, хто залежний від нього”, або п. 5: „Євреї може думати тільки по-єврейськи. Коли він пише німецькою, то він бреше. Німець, який пише німецькою, але думає не по-німецьки - зрадник!...” [14, s. 34] тощо) і вимагали, щоб університети стали центрами німецького націоналізму. Студенти як „духовні штурмові загони” створювали в кожному навчальному закладі „комітети боротьби”. Основний їх посил - кожен повинен почати з прибирання своєї власної полиці з „негативною літературою”, і закінчити в магазинах і публічних бібліотеках міста. Найрізноманітніші за жанром і спрямуванням книги „чорного списку” об'єднувало те, що лідерам нацистської партії здавалося „неарійським” духом.

Актом книгоспалення нацистський режим хотів, щоб університети запрягли їхній ідеології на „крові та ґрунті”. Через три місяці після приходу до влади Гітлера вогнища мали дати ясно зрозуміти: „націонал-соціалістична революція” не може бути реалізована, як пізніше написав нацистський автор, голова Імперської палати літератури Ганс Йост, „просто на столах, за якими вона писалася”. Він зазначав, що „відразу після захоплення влади необхідна найрішучіша чистка нашої словесності від чужих елементів, які водночас є і підривними елементами” [4]. Саме тому студенти і професори мали проявити до революції свою лояльність і підтримку.

Подібне аутодафе мало на меті залякати пересічних німців, які звикли поважати друковане слово, взяти повний ідеологічний контроль за літературним процесом, а також заручитися підтримкою молоді в демонстрації новою владою свого радикалізму. Револьційний запал і юнацька амбітність студентів були вміло використані у майбутній інквізиції книг.

Дійсно, подібний заклик збентежив суспільство. „Антисемітизм став загальним надбанням німців”, писав історик Гьютц Алі у своїй книзі „Чому німці? Чому євреї?” [4]. Книжкові торговці активно підтримували нацистів у відборі літератури, а біржове видання офіційно опублікувало список заборони. До нього потрапили книги Генріха Манна, Еріха Кестнера, Артура Шнітцлера, Ліона Фейхтвангера, Курта Тухольски, Еріх Марії Ремарк, Стефана Цвейга, Рікарди Хух, Зигмунда Фрейда та багатьох інших – всі вони вважалися „аморальними” і „декадентськими”. Як правило, авторами були передусім соціалісти, пацифісти та євреї.

6 травня 1933 р. нацисти інсценували пограбування бібліотек і книгарень, тисячі томів було вивезено. В одному тільки Берліні під час нападу на Інститут сексуальних наук лікаря єврейського походження Магнуса Хіршфельда, який захищав права сексуальних меншин, нацисти конфіскували більше десяти тисяч праць. Винищення цілилося на духовні основи ненависної нацистам Веймарської республіки. Нація мала доказати, що вона „очистилася зовні та зсередини”, зазначав головний нацистський пропагандист Йозеф Геббельс [12].